

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 811.111'27:811.161.2'27

СТЕРЕОТИПНА СИМВОЛІКА ВОГНЮ ТА ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ В ІНВАРІАНТНИХ ЛЕКСЕМАХ АНГЛІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

Агєєва В.О.

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

У статті досліджено теоретичні питання відображення стереотипної символіки вогню в англійській та українській мовах. Стереотипна символіка вогню загалом та в порівнюваних мовах зокрема знаходить своє відображення і в інваріантних лексемах. Порівнюючи цей тип символіки та її відображення в інваріантних лексемах англійської і української мов, можна відзначити значну кількість стереотипів-універсалій, незважаючи на певну дистантність і відсутність прямих тісних контактів між двома народами, особливо у минулому. На основі аналізу словникових дефініцій, виявлено спільні за відмінні значення інваріантних лексем у порівнюваних мовах. Охарактеризовано відмінності у структурі значення інваріантних лексем.

Ключові слова: лексема, стереотип, символіка, стереотипна символіка, інваріант, інваріантна лексема.

Постановка проблеми. Сучасна когнітивна семантика продовжує вивчення різних ментальних структур, серед яких особливе місце займає концепт ВОГОНЬ і який в процесі функціонування в різних етнокультурних просторах придбав стереотипні образно-символічні і ціннісні характеристики. Незважаючи на свою універсальність, загальнолюдські концепти, до яких відноситься і ВОГОНЬ, відрізняються своїм специфічним символічним наповненням в конкретній культурі, а також в мові, що простежується в різному наборі семантичних ознак і принципах їх структуризації. «Неповторні комбінації цього створюють неповторність смислових структур слів і інших одиниць в мовах відповідно до концептуального бачення і сприйняття світу кожною національною культурою» [6, с. 5]. Саме через різницю в концептуальному баченні і сприйнятті світу кожною національною культурою і відбувається процес утворення інваріантних лексем, особливо якщо це стосується першостихій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідно зазначити, що антропоцентричний принцип сучасної когнітивної лінгвістики продовжує залишатися домінантним у зіставних студіях, адже спрямовує їх на встановлення особливостей відображення в мовах різних фрагментів навколишньої дійсності (І. Голубовська, С. Денисова, С. Жаботинська, А. Корольова, Дж. Лакофф, К. Мізін, О. Селіванова, О. Тищенко, І. Шевченко та ін.), актуалізуючи аналіз тих мовних знаків, які онтологічно характеризуються перцептивною семантикою (R. Langacker). На особливу увагу заслуговує мовна концептуалізація перцептивно доступних об'єктів і явищ, зокрема ономазіологічне підґрунтя їх смислового простору (О. Березович), з-поміж яких вирізняються найменування першостихій (Н. Чендей), що мають як архетипну, так і стереотипну природу, дослідження якої варто здійснювати в історико-діахронічній площині (Т. Черниш).

Дослідженню першостихій з різних ракурсів в сучасному мовознавстві приділяється значна увага. Цікавим є дослідження вербалізації при-

родних стихій в українській поезії 80–90-х років ХХ століття О. Слюніної та працю В. Топорова про реконструкцію балто-слов'янського образу Землі-Матері.

Як ключовий елемент мовних картин світу архетипний концепт ВОГОНЬ був проаналізований в аспектах мовної категоризації (О. Борискіна, Дж. Лакофф, Г. Приходько, А. Трофімова), бінарної природи (Д. Хайрулліна), вербалізації (А. Протасова), образної репрезентації інших концептів (В. Головатіна), смислу і функцій у культурі (В. Янкевич), фразеологізації термічної семантики (Я. Бечко, С. Єрмоленко), метафорично-символічного переосмислення (С. Белевцова, І. Литвин, І. Попова), асиметрії у російській і англійській мовах (О. Палутіна), лексико-семантичної мотивації (М. Галаєва) та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз наукових джерел, засвідчує, що в процесі розвитку свідомості людини вогонь як природне явище переосмислювався, що знайшло відображення у відповідних мовних одиницях та набував нового значення. Що ж стосується відображення інваріантних лексем вогню, то вони недостатньо досліджені, на відміну від самої лексеми вогонь.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження стереотипної символіки вогню в англійській та українській мовах, а також особливості відображення інваріантних лексем у порівнюваних мовах.

Виклад основного матеріалу. Дослідження вогню як природного явища торкалися різних дій людини, пов'язаних з вогнем як природним явищем, а лексема вогонь у складі таких одиниць набувала вторинну семантику, наприклад, небезпеки, безвихідного, важкого положення (положення, коли небезпека погрожує з обох боків), як наприклад, в українських фразеологізмах Між двома вогнями; Між двох вогнів [9, с. 730]. У «Шкільному словнику фразеологізмів української мови», автором якої є Л.П. Кожуховська, наведена така версія походження цього фразеологізму. В основі фразеологізму між двома вогнями лежить звичай,

якого дотримувалися тюркські і монгольські хани. Щоб потрапити до них, треба було пройти між двох очищаючих вогнів. Крім того, в звичайних життєвих обставинах люди дійсно потрапляли між двох вогнів (між двох вогнів), наприклад, під час лісових пожеж [8, с. 27–28].

Вогонь стереотипізувався як певний досвід людини, його випробування: англ. *go through fire and water*; укр. пройти вогонь і воду і так далі. Зазначені одиниці, утворені від лексем англ. *fire* / укр. вогонь, полум'я, а також і словосполучення, в яких їх фразеологічно пов'язані значення відбивають ці ж семантичні інваріантні лексеми, ґрунтуються на семантичних ознаках «ведення вогню, стрільбу» англ. *fire into the brown (of them)*, які означають певні реальні ситуації, такі, як «утворення диму під час горіння», «посилення процесу горіння внаслідок додавання до вогонь легкозаймистої речовини». Хоча, розглядаючи їх символічні характеристики, варто все-таки говорити про стереотипність вживання цих образних одиниць в певних знаково-символічних ситуаціях.

Розглянемо спочатку семантичні ознаки інваріантної лексеми *fire*, яка вживається в образних одиницях на прикладі фразеологізмів і прислів'їв, що стали стереотипними для носіїв англійської мови (при необхідності їх зіставлятимемо з українськими одиницями). Це, передусім, стереотипні одиниці: а) що характеризують людину, зокрема: – «його емоційний стан, почуття»: англ. *fire that closest burns most of all*; – «пристрасть»: англ. *a fire in the blood*, або з виявленням градуальної семи «пекучої пристрасті». Або *fire in one's belly*, що відповідає знаково-символічній ситуації «хворобливе почуття»; – «надзвичайну талановитість»: англ. *set the Thames on fire*. Хоча тут слід зазначити, що словник дає для цього образного стереотипного прислів'я і протилежне значення, що співвідноситься з російським вираженням: рус. Зірок з неба бракує. В українській мові є висловлювання *І на терновім вогні не горить* [8, с. 22]. Значення цього фразеологізму пов'язане з народним повір'ям, що тільки на терновому вогні (костриці з гілок терниці) можна спалити тих, кого вважали відьмами, упирями. Серед фразеосемантичних синонімічних варіантів цього фразеологізму є такі: не з біса лукавий; нечиста сила; чорна душа; ні гріха, ні сорому, які містять в собі міфологічні аломотиви гріховності, зв'язки з нечистою силою і так далі.

Культурно-історичні релікти стереотипізувалися в англ. *put to fire and sword* – знищити вогнем і мечем; *with fire and sword* – вогнем і мечем. Ці фразеологізми беруть свій початок з висловлювання старогрецького лікаря Гіппократа: «Що не виликовують ліки, то лікує залізо, що не виликовує залізо, то лікує вогонь», тобто хірургічний ніж, або припікання. Пізніше це висловлювання отримало іншу форму й інше значення. Вже римський поет Овідій словами «вогнем і мечем» (*igni et ferro*) описав картини безжального знищення ворога і спустошення пожежами його земель. Є підстави вважати, що це висловлювання послужило джерелом назви «Залізний канцлер» стосовно Отто фон Бісмарка (1815-1898). Висловлювання стало популярним після виходу у світ (1884) історичного роману-трилогії Генріха Сенкевича «Вогнем і мечем» [12, с. 59].

Існують також безеквівалентні стереотипні одиниці, утворені в результаті переосмислення основного навантаження інваріантної лексеми *fire*. Це передусім такі стереотипні одиниці, в яких актуалізована лінгвокультурна інформація, наприклад, англ. *hell*, – *fire* – *club* – вуст. клуб безпутної «золотої» молоді» (ці клуби були поширені на початку XIII століття); англ. *Hermes' (St. Elmo's) fire* – «вогні Святого Ельма» (явище атмосферного електричного струму).

Наступна безеквівалентна одиниця фразеологізму англ. *council fire* – іст. означає вогонь, який запалюють індійці під час своїх зборів. Національно-маркованим є фразеологізм англ. *Kentish fire* – рідко вжив., який асоціюється з гучним вираженням аудиторією своєї незгоди або нетерпіння (цей вираз виник у зв'язку з гучними зборами, що проводилися в Кенті в 1828-1829 р.р.). Хоча ці етномарковані стереотипи з точки зору функціональної стилістики відносяться до пасивної лексики і фразеології, все ж в мовній свідомості англійців і американців вони закріпилися як певні стереотипи і продовжують вживатися для позначення знаково-символічних ситуацій.

Базова лексема *fire*, реалізуючись в різних фразеосемантичних варіантах, має специфічну словотворчу парадигму, яка свідчить про те, що найпоширенішим способом творення інших слів з семантикою вогню, похідних від цієї лексеми, є конверсія: *fire* (n) «вогонь» – *to fire* (v) «горіти, запалювати, стріляти (перен.), надихати, (разг.) звільняти».

Окрім конверсії, також продуктивним способом утворення лексико-семантичних варіантів зі значенням вогню, виступає словоскладання, або композитна номінація. Скористаємося результатами, зробленими Д. Хайруллиной, яка виявила близько 65 композитів з компонентом *fire*, більшість з яких іменники, утворені по моделі *n+n*. Компонент *fire* може бути як першим компонентом композитів *fire* – *pan*, *fireside*, *fireworks*, так і другим – *campfire* і так далі. Семантично ці композити в основному пов'язані із семою «гасіння пожежі»: англ. *fireproof*, *fireman*, *firefighter*, *fireboat*, *fire* – *truck*, *fire* – *extinguisher*, *fire* – *hose*; і у меншій мірі із семою «стрільба»: англ. *fire* – *arm*, *fire* – *nest*, *crossfire*, *counterfire* і так далі [11, с. 130]. Це свідчить про те, що вогонь у свідомості носіїв англійської мови стереотипізувався із небезпекою, знищенням та смертю.

Словотворча структура лексеми вогонь в українській мові не така розвинена. Швидше за все, слід говорити про формотворчий потенціал власне базової лексеми вогонь, спираючись на дані різних словників. Так, «Фразеологічний словник української мови» (автор В.Д. Ужченко) містить список фразеологізмів із компонентом вогонь, серед яких тільки одна лексема вогнище: домашнє (родинне, сімейне) вогнище (утворена від лексеми вогонь суфіксальним способом). Своя оселя, батьківщина, сім'я. – Ставши під сухими дубами, обернулася на своє родинне вогнище, яку пригаснуло вісь такої прикрашеної в цвіт і щebetання вродливої весни.

Вогнище здавна було символом будинку, сім'ї, рідного краю [10, с. 20]. В інших фразеологізмах спостерігаємо тільки зміну форми лексеми вогонь: увігнемо (полум'ям) дихати на кого

[10, с. 23]. Синонімами цього фразеологізму є фразеосемантичні варіанти з іншими компонентами: укр. дивитися чортом, дивитися вовком. Такі форми лексеми вогонь зафіксовані і в інших фразеологічних одиницях.

Ці та інші форми відміни досліджуваної лексеми: укр. з вогню та в полум'я, між двох вогнів у складі фразеосемантичних варіантів свідчать про те, що в мовній свідомості українців вогонь займав важливе місце, а його архетипні мотиви трансформувалися в стереотипні уявлення, пов'язані із символікою вогню. Як відмічає Л.П. Кожуховська, йому приписували цілющу силу, в нього вірили, як в очищаючу стихію. «Якби ми не знали, що божества вогню і світла займали важливе місце у віруваннях слов'ян, ми змогли б переконатися в цьому завдяки численним словам, що мають у своїй основі уявлення про вогонь і світло», – писав А.А. Потебня [8, с. 27-28]. Переходячи в нове житло, з попереднього переносили старі речі і вогонь. Вогонь з печі нікому не позичали, тому що думали, що з вогнем піде і домашнє благополуччя та достаток [8, с. 27-28].

В цілому побутові спостереження за піччю і вогнем породили чимало українських фразеологізмів: як вогонь на суху соломку; попасти з вогню та в полум'я; тікати як від вогню; живий вогонь; купальський вогонь [так само]. В основному, словотворчий потенціал української лексеми вогонь розкривається в її етимології. Так, в «Етимологічному словнику української мови у 7-ми томах» є такі деривати: вогневиця «гарячка», огневиця, вогник, огник «блужаючий вогонь», вогнисько, вогнище, вогнище, вогнівка (ент.) (вид метелика-шкідника) [огнина] «іскра», [огниця] (ент.) «жучок Ругоchroа», Же, [огняк] (орн) «червоноголового сорокопуда», [огнянець] «демон, дух вогню» Же, [вогняниця] (вид грибів) Ж. [5, т. 1, с. 413]. В основному це суфіксальні утворення.

Ці етимологічні версії українських похідних іменників мають в основному міфологічну природу. Так, наприклад, вогник (огник, вогонь) – ця назва захворювання, яке з'являється внаслідок нешанобливого відношення до вогню. У народі у нього є назва пика – від гострого запалення шкіри, яка стає рожевою або яскраво-червоною [3, с. 82]. Цікавою безеквівалентною похідною від лексеми вогонь є вогнищанин (вживалося у слов'ян для позначення слуги небесного вогню). Небесний вогонь, згідно з віруваннями, був посланий з неба богами в якості найвеличнішого дару людям. З тих далеких часів, коли людина стала володіти вогнем, вогнищанином став називатися старійшина, духовний провідник племені [3, с. 82].

Ще однією похідною лексеми вогнище, яка пов'язана в сучасній свідомості українців із сімейним затишком, хранителькою якого є жінка, що вже стало етнокультурним українським стереотипом. Вогнище (домашнє вогнище) – священний вогонь підтримувався постійно [3, с. 82].

Висновки і пропозиції. Підводячи підсумки, відмітимо, що вогонь є тим феноменом, завдяки якому здійснюється пізнання світу і який стереотипізується в мовних формулах, і, як правило, набуває характеру фразеологізму. Порівнюючи стереотипну символіку вогню і її відображення в інваріантних лексемах англійської і української мов, відмічаємо значну кількість стереотипів-універсалій, незважаючи на певну дистантність і відсутність прямих тісних контактів між двома народами, особливо у минулому. Але все таки глибший порівняльний аналіз англійської і української інваріантних лексем англ. fire / укр. вогонь демонструє досить строкату картину світу двох народів, де разом зі збігом стереотипної символіки вогню, характерні і значні її відмінності, зафіксовані у фразеологізмах і прислів'ях.

Список літератури:

1. АРФС – Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь / [лит. ред. М.Д. Литвинова]. – [4-е изд., перераб. и доп.]. – М.: «Русский язык», 1984. – 944 с.
2. АУФС – Англо-український фразеологічний словник: близько 30 000 фразеологічних виразів / [уклад. К.Т. Баранцев]. – [2-ге вид., випр.]. – К.: «Знання», 2005. – 1056 с.
3. Войтович В. Українська міфологія / Під ред. В. Войтовича. – К.: «Либідь», 2002 – 663 с.
4. ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170 000 слів / [Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004 – 1440 с.
5. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. / [ред.-упоряд. О.С. Мельничук]. – К.: «Наукова думка», 1982. – Т. 1. – 631 с.
6. Манакін В.М. Когнітивні аспекти контрастивної семантики / В.М. Манакін // Проблеми зіставної семантики: [зб. ст.]. – К.: «КДЛУ», 1999. – С. 3-6.
7. Словарь синонимов и антонимов английского языка / [сост. Д. Девлин]. – М.: Центрполиграф, 2002. – 559 с.
8. Шкільний фразеологічний словник української мови / [уклад. Л.П. Кожуховська]. – К.: «Торба», 2001. – 224 с.
9. УППП – Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / [упоряд. М.М. Пазяк]. – К.: «Наукова думка», 2001. – 392 с.
10. ФСУМ – Ужченко В.Д. Фразеологічний словник української мови / [уклад. В.Д. Ужченко]. – К.: «Освіта», 1999. – 224 с.
11. Хайруллина Д.Д. Методика описания содержания концепта / Д.Д. Хайруллина // Вестник Челябинского государственного университета. Серия Филология. Искусствоведение. – 2010. – Вып. 44. – № 17(198). – С. 129-132.
12. ШФСУМ – Шкільний фразеологічний словник української мови / [уклад. О. Давидова]. – Тернопіль: «Підручники і посібники», 2010. – 448 с.
13. LDCE – Longman Dictionary of Contemporary English / [director D. Summers]. – England: «Pearson Education Limited», 1995. – 1668 p.
14. LDEI – Longman dictionary of English idioms / [director D. Summers]. – England: «Pearson Education Limited», 1996. – 387 p.

Агеева В.А.

Николаевский национальный университет имени В.А. Сухомлинского

СТЕРЕОТИПНАЯ СИМВОЛИКА ОГНЯ И ЕЕ ОТОБРАЖЕНИЕ В ИНВАРИАНТНЫХ ЛЕКСЕМАХ АНГЛИЙСКОГО И УКРАИНСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация

В статье исследованы теоретические вопросы отображения стереотипной символики огня в английском и украинском языках. Стереотипная символика огня в целом, а также в сопоставимых языках в частности, находит свое отображение в инвариантных лексемах. Сопоставляя этот тип символики и его отображение в инвариантных лексемах английского и украинского языков, можно отметить значительное количество стереотипов-универсалий, несмотря на определенную дистантность и отсутствие прямых тесных контактов между двумя народами, особенно в прошлом. На основании анализа словарных дефиниций, нами выявлены общие и отличительные значения инвариантных лексем в сопоставимых языках. Охарактеризовано отличия в структуре значения инвариантных лексем.

Ключевые слова: лексема, стереотип, символика, стереотипная символика, инвариант, инвариантная лексема.

Agieieva V.O.

Mykolaiv National V.O. Sukhomlynskyi University

STEREOTYPIC SYMBOLICS OF FIRE AND ITS DISPLAY IN INVARIANT LEXEMES OF THE ENGLISH AND UKRAINIAN LANGUAGES

Summary

In the article theoretical questions of display of stereotypic symbolics of fire in the English and Ukrainian languages are investigated. The stereotypic symbolics of fire in general, and also in comparable languages in particular, finds the display in its invariant lexemes. Comparing this type of symbolics and its display in invariant lexemes of the English and Ukrainian languages, it is possible to note a significant amount of stereotype-universalies, despite a certain distantivity and lack of direct close contacts between two nations, especially in the past. On the basis of the analysis of the dictionary definitions, we have revealed the general and distinctive meanings of invariant lexemes in comparable languages. It is characterized by differences in the structure of value of invariant lexemes.

Keywords: lexical unit, stereotype, symbols, stereotypical symbols, invariant, invariant lexical unit.